

РОЗДІЛ 6.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ: НАПРЯМИ Й ІНСТРУМЕНТИ ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОЛЯ

Інформаційна складова російсько-української війни поставила на порядок денний посилення захисту національного інформаційного продукту, в тому числі запровадження адміністративних обмежень трансляції на українській території програм іноземних теле- і радіоканалів та поширення іншої мас-медійної продукції, яка дестабілізує суспільну ситуацію в Україні і формує загрози національній безпеці.

Жодна українська політична сила за більш ніж двадцятирічний період українського парламентаризму так і не змогла розробити й запропонувати Донбасу чіткий план реформ, здатних реанімувати нове життя в його економіку. Місцеві угруповання традиційно багато спекулювали на питаннях історії та мови, але так і не запропонували регіону жодного розумного рецепту розв'язання його проблем. Обговорюючи ж війну на Донбасі та аналізуючи її причини [1], експерти, політики та журналісти намагаються змодельувати якийсь альтернативний шлях, яким би регіон міг би прийти не до війни, а до реформ та економічної стабільності. Намагаються зрозуміти, де був той самий «фатальний поворот не туди», який призвів до катастрофи. Адже «Донбас – це не тільки географічна територія, це, насамперед, люди, які, на жаль, перебувають під скаженим впливом російської пропаганди. Їм необхідно пояснити, що шлях для них – це європейська Україна» [2].

І патріотичні сили, і український уряд після Революції Гідності зобов'язані були пояснювати свої дії широким верствам населення, а звідси – неготовність України протидіяти інформаційній війні, яку розгорнула РФ. Фрази у стилі «Крим буде наш» та «Донбас є і буде українським» – не заяви, а конкретні вказівки до дій і пояснення ситуації потрібні були українцям. А цього не було зроблено. Так само ніяк не пояснений Закон про особливий статус [3], що дало російській пропаганді широкий простір для їх інсинуацій.

Російська пропаганда відіграє на Сході України ключову роль. Обурення почалися як наслідок підтримки думок про дискримінацію російськомовних. Адже раніше (до подій останніх років) сутичок на цьому підґрунті ніколи не було. Розходження штучно створені пропагандою. Українські ЗМІ надходять, але люди, які вже потрапили під вплив російської політичної пропаганди, вже мало ними цікавляться. *Більшість жителів Донбасу не хочуть шукати альтернативних джерел інформації*. Картина, яку малюють російські ЗМІ, підігриває ворожість та історичні розбіжності: вони грають на ностальгії за комунізмом звичайного жителя, який постраждав від трансформації режиму, заманюють обіцянками повернутися до благополуччя в колишній системі, апелюють до стереотипів, створюють штучний світ ворогів та друзів, лякають бандерівцями [4].

Як переконують кремлівські ЗМІ, пригноблене Києвом російськомовне населення у Донецьку та в Україні загалом проливає кров, щоб повернутися до «матінки Росії». Але за даними Київського міжнародного інституту соціології лише чверть мешканців Луганської та Донецької областей виступає за приєднання Східної України до РФ. Більш ніж половина опитаних однозначно проти анексії, а решта очікує результатів розв'язання конфлікту. Хоча ті, хто підтримує анексію, залишаються у меншості, ця група становить близько 1,5 млн чоловік [5].

Дещо до коментарів основних положень Закону про особливий статус [6].

Держава гарантує частині Луганської та Донецької областей повну свободу в питаннях використання мови. Зокрема, такі гарантії надаються російській та «іншим мовам». Однак при цьому немає жодної згадки про державну українську мову. Виконавча влада сприятиме в окупованій частині Донбасу налагодженню транскордонної співпраці з окремими регіонами Росії. Однак відповідні угоди про співпрацю укладатимуть місцеві органи влади, без участі Києва. Це, по-суті, є узаконенням участі Кремля в управлінні окупованої частини Донбасу і т.д.

Війна в Україні триває вже більше року, а журналісти центральних телеканалів подають необ'єктивно, за шаблоном інформацію про переселенців і мешканців звільнених та окупованих територій Донбасу. Не заглиблюючися в тему, журналісти публікують свої матеріали переважно за шаблоном: обстріл насе-

леного пункту – людські втрати й руйнування житла – бідкання місцевих (у частині випадків додають діалоги з бомбосховищ) – оціночні судження журналіста або прохання місцевих жителів про мир.

«В зоне АТО мало смотрят украинские телеканалы. На Донбассе в порядке вещей, когда на линии фронта транслируется только пропагандистское российское ТВ. В подвале села Опытное по телевизорам, которые работают благодаря генераторам, заправленным топливом украинских военных, транслируется «Россия-1» [7]. Ці програми люди дивляться десятки років, по той бік лінії фронту до них нині долучилися також «новоросійські» випуски новин. Напівправа чи «ура-патріотичне» зображення на українських каналах може викликати у глядачів відразу та злість. Таким чином, прикрашеною інформацією перемогти російську пропаганду на Донбасі неможливо.

Особливості інформаційно-комунікаційних технологій у сучасному Донбасі – демонстрація сучасної пропагандистської діяльності, наочне свідчення рівня медіакультури як жителів Східного регіону, так і України в цілому. Як складова російсько-української війни, інформаційна війна в Донбасі шляхом застосування маніпулятивних технологій формувала інформаційне поле та визначала вектор сприйняття місцевими жителями тих чи інших подій, а «...аналіз російських телесюжетів з палаючого Донбасу змушує замислитися про причинно-наслідковий зв'язок між подіями: чи то телебачення обслуговує воєнно-політичні ходи та диверсійні операції російських військ в Україні, чи то воєнні дії симулюються для отримання «правильної» картинки в телевизорі» [8].

Починаючи із січня 2014 р. на Донбасі збільшилася кількість сюжетів, спрямованих проти мобілізації, головними меседжами стали «зведення» про фатальні втрати українських військових, невразливість «ополчення, що «потопило в крові українських солдатів, але великодушно обходиться з полоненими». На цих сюжетах спеціалізувалися канали «Россия» та Life News. Упродовж 2014 р. посилювалася «демонізація» української армії (зі слів представників «ДНР» на «Первом» та «Звезде», українці застосовують отруйний газ та скидають 500-кілограмові бомби...» [9].

Крім того, на телеканалах, які переглядають у Донбасі, рясно використовують лексеми тривожного забарвлення: «карателі», «фашисти», «неонацисти», «іноземні найманці». «Вороги» можуть бути тільки «знищені», «свої» ж – «трагічно загинути». Використовуються образи надмірного застосування сили; образів пересування військової техніки як ескалації конфлікту; образів наслідків військових злочинів та «таємної змови». З кінця січня 2015 р. основний акцент почав робитися на тому, що «після» нового злочину «карателів» (обстрілу житлового кварталу) у місті були помічені «іноземці-найманці». Це мало свідчити про дотичність «західних спецслужб» та викликати у глядача недовіру до слів українців на користь «змови проти Росії». «Иностранное оружие в зоне конфликта видели и раньше, но вот самих иностранцев до сей поры не было. Кто они и что здесь делают – вопрос» [10]. Таким чином активно впроваджуються деструктивні інформаційні технології, що негативно впливають на загальну ситуацію у регіоні.

Серед ключових таких деструктивних інформаційних технологій, які використовуються на Сході України Російською Федерацією є вплив телебачення. Для відповіді на питання «Як РФ впливає на телеглядацьку аудиторію на Сході України?» і «Чому в Україні не працюють технології протидії цьому?» варто звернутися до дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та Київського міжнародного Інституту соціології, що датується 8–18 лютого 2014 року [11]. За результатами опитування, кожний регіон нашої держави перебуває під різним інформаційним впливом. Одним із завдань дослідження було з'ясувати, кому віддають перевагу телеглядачі Сходу України. Отже, на Донбасі кількість телеглядачів політичних новин телеканалів «Інтер», «Україна» становить 60%, російських новин – 78% глядацької аудиторії. Серед глядачів цих телеканалів опинилося і більше тих, хто хотів би об'єднатися з Росією. Покриття п'яти найбільш рейтингових українських телеканалів на територіях, підконтрольних «ДНР–ЛНР», значно нижче, ніж на решті територій Півдня та Сходу України. Натомість російські канали («РТР», «НТВ» та «ОРТ») там може переглядати кожен другий житель.

Дії уряду щодо обмеження доступу українських громадян до російських медіа не дали результату. Українці мають вільний доступ до них через супутник; не всі провайдери кабельного

телебачення припинили транслювати російські телеканали. На прифронтові райони Луганщини та Донеччини російські телеканали транслюються з Донецька та Луганська, й не робиться жодних спроб глушити ці сигнали. Деякі райони Одеської області не охоплюються українським телебаченням, натомість громадяни мають доступ до російського. Така сама ситуація в низці прикордонних районів східних областей. Ситуацію з трансляцією телеканалів у Криму український уряд не контролює взагалі. Українці мають вільний доступ до російського сегмента Інтернету й до російських соцмереж [12]. Про те, що соціальна мережа «В Контакте», яка була першою серед російських інтернет-майданчиків і офіційно почала передавати ФСБ дані та переписку користувачів, та соцмережа «Однокласники» несуть небезпеку українському суверенітету, заявляли представники першої української соцмережі WEUA.info. Тим часом, в Україні спостерігається тенденція відмови громадян від «В Контакте» на користь Facebook і Twitter [13].

18-й спеццентр ФСБ РФ працює як спеціальний заклад, де цілодобово майже півтори тисячі людей у соцмережах через роботизовані системи розсилки електронних та СМС-повідомлень, через електронні адреси, через соцмережі цілеспрямовано надсилають повідомлення, тексти панічного характеру, маючи на меті перш за все спровокувати паніку, підтримати її та донести неправдиву інформацію [14].

Це підтверджують дані, зроблені через рік. Зокрема, у березні 2015 р. результати соціологічного дослідження «Протидія російській пропаганді», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення ГО «Телекритика», засвідчили, що мешканці окупованих територій Донбасу погоджуються із меседжами російської пропаганди. 49% респондентів на окупованих територіях називають Майдан фашистським переворотом, 67% вбачають його причиною олігархічну змову та маніпуляції США [15].

Роль ЗМІ важко переоцінити за такої ситуації. За допомогою них важливо підштовхнути людей замислитися над тим, що відбувається, необхідно, щоб вони почали сприймати хоча би трохи іншу картину світу, з іншого боку – блокувати російські канали. На сьогодні для України, щоб вибудувати напрями захисту інформа-

ційної безпеки держави, необхідно підійти з точки зору вирішення таких блоків питань:

I. Важливим для розуміння характеру інструментів захисту українського інформаційного поля є з'ясувати: під впливом чого формувалися погляди мешканців Донбасу? Чи неприязнь до України є за давнини й нинішня війна радикально їх поглядів не змінила?

II. Інформаційна агресія Росії на Донбасі є результатом серйозної державної політики та базується на конкретних документах-доктринах [16].

III. Багаторічне засилля російського контенту у телебаченні мешканців Донбасу забезпечило Путіну імідж «свого феодала», який не видається чужим та незрозумілим, на відміну від представників Заходу.

Безпосередньо РФ досить активно впроваджувала у свідомість мешканців Донбасу цілий спектр технологій, на розгляді яких варто більш детально зупинитися. Здійснимо огляд технологій, які застосовуються на Донбасі з метою окреслення інструментарію для захисту українського інформаційного поля. У цих регіонах створюється хибна реальність, декультуризація аудиторії (примітивізм висвітлення проблем призводить до примітивізму мислення).

1. Ключові інформаційні повідомлення, що поширювалися на Донбасі, мали на меті два напрями. З одного боку, переконувати, що авантюра з підтримкою «Новоросії» от-от закінчиться перемогою «ополчення». З іншого – їм доводилося дистанціюватися від терористичних атак «ДНР»/ «ЛНР» та вигадувати нові звинувачення на адресу України.

2. Маніпулятивні технології на службі у російсько-українській інформаційній війні на Донбасі: 1) нагнітання психологічного шоку, зокрема, широко використовувалися образи наслідків військових злочинів. Цей спектр медіа-приймів є найбільш експлуатованим, як найбільш ефективний у збудженні емоцій. Це і кадри вбивств мирних мешканців та розправ над інакомислячими, і повідомлення про тортури та знущання, які активно використовуються в медіа усіх сторін конфлікту. Це і повідомлення про масові поховання під Донецьком і Слов'янськом, про шахти, завалені трупами, про загибель дітей, про зрізані зі шкірою патріотичні татування у полонених українців та випалені паяльником тризуби

на грудях затриманих прихильників Новоросії [17]. 2) ефект первинності (удар на випередження). Водночас із відкритим воєнним вторгненням на Донбас у серпні 2014 року Росія поспішила нагадати Заходу про свій ядерний статус, наголосивши, що з нею «краще не зв'язуватися». Показово, що, скориставшись щорічною зустріччю в Берліні ветеранів спецслужб РФ і НАТО, Кремль заявив про готовність застосувати тактичну ядерну зброю в разі прямого боєзіткнення військ двох сторін (наприклад, на Донбасі). А його головний медіарупор Кисельов пригрозив здатністю Росії «перетворити США на купу радіоактивного попелу» [18]. 3) ефект присутності (трюки, покликані імітувати реальність у «репортажах з місць боїв», імітація реальності шляхом відеоприйомів). 4) констатація факту (бажана ситуація подається ЗМІ як уже доконаний факт). Це, мабуть, улюблений прийом тижневих дайджестів Д. Кисельова, де нібито ненавмисне перед сюжетом про ситуацію на Донбасі ведучий нагадує про «підтриманий американцями націоналістичний переворот в Україні та відмову признати його російськомовними регіонами», що став причиною «громадянської війни» на Сході України [19].

3. Однією з технологій «інформаційної обробки» населення Донбасу став прийом, який застосовують російські журналісти – це організація виступів свідків подій на підготовленому ґрунті та тиражування центральним телебаченням потрібної версії (зокрема, після обстрілу автобуса у Волновасі заговорив «водій, що їхав позаду»), а по суті, «Это пиар-война. Это война, в которой главным достижением является не то, чтобы убить как можно больше людей противника, а как можно более несчастным предстать на экране телевизора» [20].

4. Серед прийомів, які застосовуються: побудова «фальшивих асоціацій» між певною трагедією та іншими інцидентами за участі військових (ДТП); «підтасовування фактів» та опитування «очевидців подій», які свідчать про зумисний характер злочинів. За допомогою підтасовки фактів, поширення чуток створюється штучна атмосфера, а будь-яка серйозна подія на території «ДНР» обробляється в рамках справжньої «інформаційної блокади» та дозування інформації.

5. Маніпулятивна технологія «почути Донбас» увійшла до активного вжитку пропагандистської машини ще з весни 2014 р. Вона несе в собі широку «ідею», під якою можна провадити будь-

який предмет торгів олігархів з владою. Н. Лігачова у критичному огляді репортажу «Новое Время» від 7 квітня 2015 р. наводить фрагменти із двох репортажів: «Парадокс, но линия противостояния проходит лишь на карте – в умах местных ее нет: среднестатистический житель Дзержинска относится к украинским военным и киевской власти так же, как обычный горловчанин – то есть враждебно» [21]. Інформація наводиться без репрезентативних замірів громадських настроїв у регіоні. Невиправдані узагальнення та висновки базуються на особистих враженнях про побачене та розмов із жителями. Автор не прагнув розібратися в ситуації чи підтвердити дані соціологією або експертними думками. Другий текст «Логово Беса» містить розмову в редакції «місцевої агітки», співробітники якої розповіли журналісту П. Добровольському про безчинства з боку українських військових. «Я услышал голос Донбасса, узнал, что Украина ведет себя с местными как с вражеским населением: перед морозами бомбила котельные, электростанции. То есть делала все, чтобы люди умирали от холода и готовили еду на кострах. А еще собеседники уверяли меня, что силы АТО зачем-то ставили растяжки с гранатами на кладбище» [22].

6. Маніпулятивний прийом «цукровий сендвіч» (ситуація коментується з точністю до навпаки) було використано у ході висвітлення деталей аварії – вибуху метану на шахті ім. Засядька. («ДНР» не пропустили 60 українських рятувальників та звинуватили українську сторону у забороні до потрапляння на місце події).

7. «Принцип контраста» застосовують російські канали. Там повідомили, що Володимир Путін «дав доручення МНС опрацювати питання про надання адресної допомоги сім'ям загиблих і постраждалих на шахті гірняків», тоді як Президент України оголосив 5 березня Днем трауру за загиблими гірниками.

Необхідно зазначити, що у санкційному списку фізичних осіб, відповідальних за здійснення злочинної діяльності проти України, опинилися 44 журналісти та блогери (а також публіцисти, редактори та ведучі). І хоча серед зазначених журналістів чимало співробітників російських ЗМІ, зокрема, «Russia Today», «Известия», «Вісті» сьогодні, а також, до прикладу, містяться блогери «Novorossia News Agency», до санкційного списку потрапили й кореспонденти західних видань, зокрема, троє журналістів

британської корпорації BBC та публіцист «Die Zeit». Стосовно усіх журналістів вжито однаковий вид обмежувального заходу – «відмова в наданні та скасування віз резидентам іноземних держав, застосування інших заборон в'їзду на територію України» [23].

На сьогодні і в українському парламенті є група депутатів, які свідомо саботують зміцнення українського медіа-простору, яких українські експерти називають «агентами впливу та котрі дуже серйозно зав'язані на російських інтересах і на співпраці з Росією [24].

Росія перед анексією Криму і вторгненням у Донбас не один рік створювала в цих регіонах власну інформаційну платформу, зокрема, це: медійний сегмент – телеканали, FM-радіостанції, друковані видання, а також інтернет-сайти; елементи соціального тиску – громадські організації проросійського спрямування: козачі дружини, патріотичні організації, російські земляцтва, товариства російської історії й культури тощо; елементи суспільно-політичного впливу – організації з урядовим фінансуванням Росії: «Россотрудничество», рух «Русскоязычная Украина», організації російських співвітчизників в Україні тощо [25].

Коли ж сталася окупація української території – спрацювала «п'ята» колона Донбасу за підтримки московських інструкторів. Місцеві жителі, які фактично стали носіями російських ідей, не чинили активного опору російським ідеологам і терористам [26].

Ефективність «обробки» Донбасу забезпечується мотивованими російськими журналістами. У травні 2014 р. 300 співробітників галузі («Первый канал», «Russia Today» и холдинг Life News, жодного з «Дождя» чи «Эхо Москвы») Путін нагородив різними орденами та медалями «за високий професіоналізм та об'єктивність у висвітленні подій у Республіці Крим».

У арсеналі «агентів інформаційно-комунікаційного впливу» також є фантомні організації («КиберБеркут»), від імені яких поширюються неперевірені свідчення про злочини українських військових. У своїх новинах на них посилаються «Корреспондент» та «Первый канал». («Первый канал», «Новости», 19.01.2015, 21:00) [27].

Серед завдань нової влади:

А. Прагнення сформувати «еліту» на Донбасі та культурно-мистецькі заходи – наступний крок нової влади у інформаційно-комунікаційній кампанії на Донбасі.

Б. Культурно-мистецькі плани: на травневі свята було заплановано виставки в «Донецькому республіканському художньому музеї», святкові концерти за участю творчої молоді, заходи на території знакового меморіального комплексу Саур-Могила, а також спортивні і релігійні події.

Так, зокрема, за результатами опитування SOCIS, СГ «Рейтинг», Центром Разумкова та Київським міжнародним інститутом соціології 12% опитаних назвали себе безрелігійними [28]. У цьому регіоні вдвічі більше атеїстів, ніж у середньому по Україні, і виникають питання, пов'язані із активністю у цьому регіоні Московського патріархату і яким чином це впливає на політичну свідомість у регіоні.

В) PR-технології спрямовуються також на «виховання» молоді. У школах «ДНР» вигадали «мову народів Донбасу». У 49-й школі Донецька видали табелі, у яких вказані «нові» предмети («Мова народів Донбасу», «Література народів Донбасу», «Історія Батьківщини»), які ввели в програму терористи[29], створено футбольну команду «Юный Новоросс», діють вищі навчальні заклади («Донбаська юридична академія ДНР»).

Г) ЗМІ. 24 квітня 2015 р. створили Спілку журналістів «ДНР». До першочергових завдань спілки належать захист прав і свобод журналістів, допомога їм у стажуванні в російських ЗМІ і відкриття школи журналіста.

Серед друкованих видань «республіканської» преси виходять щотижневики «Новороссия» та «Мирный Донбасс»; «Донецкая республика» и «Казачий двор».

Технологічно протидіяти негативним інформаційним впливам на Донбасі – з одного боку, та впроваджувати інструменти запобігання та зменшення руйнівних впливів на мешканців Донбасу можливо за допомогою певних засобів, які певним чином можуть вплинути на ситуацію з покращення інформаційної безпеки:

1) Подолати зневіру до ЗМІ під силу лише місцевим каналам комунікації. Одним із найбільш дієвих каналів комунікації в регіоні також залишаються «сарафанне» радіо та лідери думок.

На другому місці – соціальні мережі В Контакте, Facebook, Twitter. Для більш старшого покоління – телебачення [30].

2) Питання надання об'єктивної інформації у зоні АТО можна вирішити за допомогою російськомовних громадсько-політичних друкованих видань, адже преси в таких населених пунктах, як Мар'їнка, Курохове, Авдіївка, по суті, немає. Журналісти з «Громадського» говорять, що мають чимало слухачів у зоні АТО, а це свідчить про наявність аудиторії, чиє ставлення до України ще потрібно очистити від пропагандистського «сміття».

3) У рамках проекту, який здійснювався за фінансової підтримки польського фонду «Солідарність» у межах Польсько-канадської програми підтримки демократії, ГО «Телекритика» провело дослідження на базі випуску новин центральних каналів за перший квартал 2015 р. (з січня по березень) й, зокрема, проаналізувало сюжети, які стосувалися населення Донбасу, зіставивши їх із реальними інформаційними потребами місцевих жителів. Експерти дійшли висновку, що теленовини не відповідають запитам населення Донеччини й Луганщини. Серед проблем: поверховість, використання некоректної термінології, не виправдані узагальнення [31].

4) На особливу увагу заслугоує вибудований журналістами «образ мирного мешканця Донбасу в ЗМІ», який змалювали в межах реалізації проекту. По-перше, він брудний та може мати невідомо які хвороби. Це спровокувало чутки, що переселенці привозять туберкульоз. По-друге, він сподівається на сторонню допомогу та не керує власним життям. Відсутність історій успіху переселенців змальовує третій критерій – безперспективність. По-четверте, «мирний мешканець Донбасу» в ЗМІ постає пристосуванцем (виною брак матеріалів, де місцеві допомагають військовим або один-одному).

Жителі України значною мірою усвідомлюють необхідність ведення контрпропаганди та посилення інформаційної безпеки України: 49% підтримують необхідність створення в Україні якісного контрпропагандистського телевізійного каналу для мовлення за кордон; 41% підтримують припинення в Україні діяльності російських телеканалів, що мають в ефірі інформаційні програми; 37% підтримують створення в Україні Міністерства, що буде відповідати за контроль інформаційного простору. Жителі Сходу

та Півдня здебільшого проти заборони трансляції російських телеканалів, але не проти ведення якісної контрпропаганди. Так, жителі України у більшості усвідомлюють необхідність переконливого представлення своєї позиції у світі: за результатами опитування, майже половина (49%) підтримують ідею створення в Україні якісного контрпропагандистського телеканалу для мовлення за кордон, 12% – не підтримують, і 34% не визначилися. Ідею створення контрпропагандистського телеканалу для мовлення за кордон дещо більшою мірою підтримують мешканці західних (55%) та центральних (52%) областей, аніж Півдня (46%) і Сходу (43%). Також на цьому частіше наполягають чоловіки (54%), аніж жінки (45%). Рівень підтримки створення Міністерства із контролю інформаційного простору практично однаковий в усіх регіонах – 37% на Заході, 41% у Центрі, 35% на Півдні та 34% на Сході. За соціально-демографічними характеристиками, знову ж таки, трохи рішучіше за виступають чоловіки (39%), аніж жінки (35%) [32]. Тобто жителі України відчувають необхідність якихось кроків для зміцнення інформаційної політики України і готові підтримати різні заходи, які могли би стати складовими інформаційної безпеки України – такі як обмеження мовлення російських каналів, створення власного контрпропагандистського телеканалу чи створення Міністерства із контролю за інформацією. Абсолютна більшість (82%) жителів України переконані, що українські медіа мають об'єктивно висвітлювати ситуацію в країні, розповідаючи як про успіхи, так і про помилки у діях українських військових, у діях української влади, надаючи максимально достовірну інформацію про ситуацію [33].

На території непідконтрольній Україні (так званих «ДНР» та «ЛНР») та підконтрольній Україні частин Донецької та Луганської областей групою «Sociolab» с 24 травня по 1 червня 2015 року було проведено соціологічне опитування, за яким було здійснено опитування серед 1600 виборців Донбасу (по 400 в «ЛНР» та «ДНР», по 400 на «визволених» частинах Луганської та Донецької областей). Дані районowanego вуличного інтерв'ю за методикою «face-to-face» з випадковим відбором респондентів (погрішність дорівнює 2,5% за 95% довірчої вірогідності) показують, що майже кожен другий мешканець непідконтрольних Україні територій (так званих «ДНР» та «ЛНР») тривалий час приділяє свою увагу

новинам російських телеканалів. Достатньо високий рівень довіри до них свідчить про те, що ця мотивація у виборі джерела інформації не є результатом апаратного обмеження вибору. Точка зору, якої дотримуються телеканали РФ, трансляція яких йде на цих територіях, є переважною для місцевих жителів. На території, підконтрольній Україні, мовлення телеканалів РФ частково обмежено, тому лише 15,2% респондентів назвали російські телеканали своїм основним джерелом інформації. Ситуація з соціальними мережами приблизно однакова як в так званих «ЛНР», «ДНР», так і в українській частині Донбасу. Загалом, тижнева аудиторія користувачів становить близько 10% тих, хто схильний обговорювати новини та події, пов'язані з Україною взагалі та з ситуацією, яка склалася на Донбасі зокрема [34]. Вражає невелика кількість громадян, які хочуть долучитися до активного політичного життя.

На сьогодні однією із нагальних проблем залишається те, що інформаційні потреби мешканців окупованих територій не задовольняються. Як свідчить дослідження Міжнародної ГО «Інтерньюз» [35], запити стосуються висвітлення стосунків між симпатиками України та прихильниками «ДНР» та «ЛНР»; військових у прифронтовій зоні, евакуації мирного населення та роботи для переселенців. Такі висновки підтверджують і результати іншого дослідження, проведеного на Сході та Півдні України Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення ГО «Телекритика» [36].

Так, зокрема, 24% опитаних на Донбасі переконані: «Україна не здатна подолати існуючі проблеми та труднощі», що свідчить про песимістичні настрої регіону [37]. Однією з основних проблем жителів Донбасу є вкрай низька мобільність і, як наслідок, відсутність навичок пізнання нового та віри в краще [38].

Про значення медіа-грамотності в умовах війни та нинішній стан впровадження медіа-освіти в навчальний процес говорили під час конференції «Практична медіа-грамотність: міжнародний досвід та українські перспективи», що проходила 16–17 квітня в Києві [39]. Медіа-грамотність ставить перед собою завдання навчити людей відрізняти правдиві новини від фейкових. Приклад впровадження медіа-освіти на Донбасі – Лисичанський НВК «Гарант», де з 1 вересня 2014 року директор закладу С. Боровкова викладає медіакультуру. За нинішніх умов інформаційної агресії медіа-грамотність є життєво необхідною.

Важливим джерелом новин для жителів Сходу стають соціальні мережі або Інтернет-ресурси. Так, зокрема, в українському Інтернеті запрацював сайт i-army.org, на якому оголошено набір в «інформаційні війська України» [40]. Щоб вступити до лав інтернет-опору, потрібно зареєструвати в системі свій email, і на пошту щодня почнуть надходити завдання. Поки набір добровольців – одне з ключових завдань, які виконує сайт. Слоган нової ініціативи звучить так: «Кожен твій інформаційний посил – куля в свідомість ворога». Перше завдання новобранця – залучити якомога більше друзів у ряди інтернет-військ. З питань співпраці зі штабом пропонується зв'язатися з командувачем «секретної електронної пошти» на домені @i-army.org.

Серед телеканалів заплановано впровадження каналу «Ukraine Tomogow» – телеканал, який на початку буде мовити трьома мовами – англійською, українською і російською. Його мета – донесення офіційної позиції Києва стосовно запланованих реформ. Ідеться не лише про новини зі Сходу України, але, в тому числі, й про них. Інформаційна кампанія зі створення «Ukraine Tomogow» буде здійснюватися за допомогою дипломатичних установ, посольств, брифінгів, телеканалів, роликів.

• На виконання доручення Прем'єр-міністра України та в рамках виконання програми МПП «Відкрита влада» за травень-червень 2015 р. [41], яку започатковано для відкритості та прозорості роботи відомства, Міністерство інформаційної політики постійно проводить брифінги та прес-конференції, на яких висвітлює питання, що є важливими сьогодні для інформаційної безпеки держави. Міністерство інформаційної політики України провело прес-конференцію «Звіт діяльності МПП за липень 2015 року», на якій було проінформовано про проведення комунікаційних кампаній з населенням, здійснення всього можливого в напрямі відновлення мовлення на Сході та сприяння забезпеченню покриття українського мовлення по всій території України. Акцентувалася увага на впровадженні Мультимедійної платформи іномовлення України.

На сьогодні для гарантування безпеки національних інтересів в інформаційній сфері особливо важливою стає активізація діяльності суб'єктів стосовно інформаційної безпеки. Насамперед це стосується діяльності з питань захисту конституційних прав і свобод громадян, розвитку регіональних інформаційно-телекомуні-

каційних систем та гарантування їх безпечного функціонування, формування регіональних відкритих інформаційних ресурсів і їх ефективного використання. Проблема гарантування інформаційної безпеки України багато в чому зумовлена недостатнім правовим регулюванням взаємодії органів виконавчої влади під час вирішення завдань гарантування інформаційної безпеки.

Проведено дослідження напрямів й інструментів захисту українського інформаційного поля, виходячи з необхідності формування цілісної державної політики щодо розроблення та реалізації стратегії впровадження інформаційної безпеки, яка б включала правову, організаційну та технічну складові. Враховуючи викладене, необхідно констатувати, що для формування сучасного, відповідного новітнім викликам та наявним загрозам, національного інформаційного простору України необхідно вжити низку системних заходів.

Зокрема, серед *напрямів* захисту українського інформаційного поля виокремлено:

· Гарантування інформаційно-психологічної безпеки громадян України. «Контентна» та «технологічна» складові інформаційної безпеки держави (континентальний тероризм, контентна фільтрація). Зокрема, унеможливити діяльність сепаратистських ЗМІ (зокрема таких, як газети «XXI век» та «Новороссия»; телеканали «Луганск-24», «Первый Республиканский», «Новороссия ТВ», «Радио Республика» тощо). Не допустити дестабілізації українського суспільства через інтернет-ЗМІ. З метою унормування діяльності з поширення інформації в Мережі Інтернет, введення в правове поле діяльності новітніх засобів масової комунікації розробити окремий закон про «Засоби масової інформації (комунікації) в Мережі Інтернет», серед положень якого вбачається необхідним: визначення правового статусу та принципів діяльності Інтернет-ЗМК як нових, нетрадиційних ЗМІ; з огляду на особливості діяльності доцільним вбачається визначення окремого статусу та порядку реєстрації (ліцензування) для так званих конвергентних аудіовізуальних ЗМК та Інтернет-видань (електронної преси); визначення прав та обов'язків вітчизняних та зарубіжних суб'єктів інформаційних відносин в національному сегменті мережі Інтернет; недопущення цензури Інтернет-ЗМІ тощо.

- Налагодження міжнародного співробітництва з питань інформаційної безпеки. З цією метою медіа-діяльність ключових публічних осіб держави має бути позбавлена популізму, непослідовності, розбіжності між словами ділом, не публічності та негласності. Лише конфронтаційно-кризовий дискурс перших осіб держави не може бути містком для комунікації між Україною та світом. Існує нагальна потреба створення в Україні якісного контрпропагандистського телеканалу для мовлення за кордон.

- Інформаційно-технологічні напрями протидії антиукраїнській пропаганді з боку антиукраїнських суб'єктів українського суспільства та з боку Росії. Ефективне застосування інструментарію медіа-комунікативного менеджменту для протидії активному поширенню чуток, компромату тощо; необхідність створення бази контраргументів.

- Нагальною потребою є широке впровадження технологій «спіндокторства» (подання подій у більш сприятливому вигляді, своєрідне «лікування події»), де на перше місце виходить управління розвитком подій, яке передбачає гальмування новин, прискорення їх поширення, продовження життя новин. Гальмування новин може здійснюватися різними шляхами, зокрема: недопущенням події в мас-медіа, змінами модусу події, зміщенням акцентів тощо. Прискорення поширення новин можливе за допомогою такого інструментарію, як розповідь про подію в багатьох ЗМІ, акцент на її важливість у приєднанні до іншої важливої події, використання коментарів.

- Започаткування в Україні спеціального органу (окрім СБУ) планування та управління, який займався би координацією роботи органів державної влади щодо виявлення на ранній стадії ознак проведення іноземними державами інформаційних акцій (операцій, кампаній тощо), здійснював їх аналіз, формував комплекс загальнодержавних заходів щодо запобігання, нейтралізації та протидії, а також розробляв та реалізовував заходи пропагандистського характеру.

- Створення якісного національного інформаційного продукту, в тому числі російською, румунською, угорською та іншими мовами, з метою витіснення іноземного інформаційного продукту, який стимулює передумови для виникнення загроз національній

безпеці нашої держави, а також забезпечення наповнення світового інформаційного простору позитивною інформацією про Україну.

· Одним із напрямів опору російській інформаційній війні має стати вільний доступ у будь-якій точці України (та за її межами) до всього багатства українського культурного світу, до української класичної та сучасної художньої й наукової літератури, журналів, музики, архівних матеріалів тощо. Такий доступ до цілісної української культури – а її посередництво має забезпечуватися повним оцифруванням усіх енциклопедій, словників, довідкових видань, класичних та сучасних художніх, філософських, культурологічних та наукових книг і журналів – причому доступ до всього цього повинен за умов інформаційної війни бути безплатний. А заодно має бути підтриманий вихід «товстих» журналів та «серйозних» електронних видань [42].

· Активізація діяльності Держкомтелерадіо. Варто зауважити, що відповідно до Положення про Державний комітет телебачення та радіомовлення України Держкомтелерадіо є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики в інформаційній та видавничій сферах та відповідно до покладених на нього завдань, серед іншого, має розробляти заходи щодо запобігання внутрішньому і зовнішньому інформаційному впливу, який загрожує національним інтересам держави.

· Важливим напрямом протидії інформаційній агресії є самі *громадяни*. Серед громадян України на сьогодні спостерігається підтримка кроків щодо ведення контрпропаганди та контролю інформаційного простору. Це підтверджують результати соціологічних досліджень [43].

Інструментарій захисту українського інформаційного поля може включати:

· Максимальне підвищення поінформованості населення про реальний стан подій на Сході України, зокрема, проведення PR-кампаній, створення роликів про ситуацію на Сході, відносини між різними національними меншинами (підвищення рівня критичного сприйняття інформації з боку активних верств суспільства задля мінімізації поширення чуток як фактора інформаційного впливу на розвиток конфліктів та загострення суперечностей у суспільстві).

- Боротьбу із розгалуженою мережею агентів впливу серед місцевого населення для поширення чуток.

- Пояснення діяльності армії має бути, особливо для населення прифронтових територій ворога. Обізнаність громадськості щодо реальної ситуації на фронтах формуватиме громадський тиск на владу, навести лад і забезпечити ефективність армії.

- Регулярне відстеження аналітиками з інформаційної безпеки (зокрема, діяльність такої групи фахівців запланована при Міністерстві інформаційної політики) інформації та новин із соціальних мереж, обговорення їх та вироблення пропозицій для формування «порядку денного» на місцях.

- Українські ЗМІ спрямувати свої зусилля протидії російській пропаганді не лише на зону небойових дій, а для громадян окупованих територій, які не отримують правдивої інформації. Тобто, створювати медіа-контент, спрямований на аудиторію окупованих територій. Асиметрична реакція на технології, що застосовуються на Донбасі, – максимально чесний діалог з власним народом. Щоб бути ефективними, необхідно уникати спроб змагатися з ворогами у брехні. Діяльність української влади мусить бути прозорою, адже саме закритість, кулуарність ухвалення рішень створюють сприятливий режим для локальних маніпуляторів.

- Правильність цієї позиції підтверджують і останні соціологічні дослідження: українське суспільство готове до правди, якою б вона не була. Правдиве висвітлення реальності Донбасу руйнуватиме міф росіян про брехливість українських ЗМІ і повертатиме до них довіру громадян [33].

- PR-кампанії, спрямовані до російських журналістів із закликом дотримуватися «клятви Гіппократа для ЗМІ»; з метою підвищення відповідальності журналістів під час здійсненні своїх професійних обов'язків та дотримання етичних стандартів розробити та внести зміни до чинного законодавства України (наприклад, до ст. 25 Закону України «Про інформацію»), передбачивши відповідальність за порушення професійних стандартів тощо.

- Діяльність «Stop Fake» в Україні. Громадські організації та рухи в межах своїх можливостей намагаються проводити певну діяльність, але ці можливості надто обмежені. Ініціативи на кшталт Stop Fake та «Не Формат» викривають пропаганду, і це має вплив

на ситуацію в тилу. На сьогодні існує необхідність посилити цю діяльність і на окуповані території.

· Створення сайту «Інформаційних військ України»: що дозволить досить оперативно надавати правдиві новини та спростовувати фейкові новини людям, які на неї підписалися. Завдання полягає у забезпеченні дуже швидкого донесення правди через Інтернет (куратором сайту є відомий блогер з ніком KrusKrus, справжнє ім'я якого Олександр Барабашко). Велика кількість блогерів зі значною кількістю підписників також зголосилася працювати над виробленням контенту. Так само над створенням контенту працюють аналітики міністерства.

· На виконання доручення Прем'єр-міністра України та в рамках виконання програми Міністерства інформаційної політики (МІП) «Відкрита влада» [41], яку започатковано задля відкритості та прозорості роботи відомства, МІП постійно проводить брифінги та прес-конференції, на яких висвітлює питання, що є важливими сьогодні для інформаційної безпеки держави. МІП України провело прес-конференцію «Звіт діяльності МІП за липень 2015 року», на якій було проінформовано про проведення комунікаційних кампаній з населенням, здійснення всього можливого в напрямі відновлення мовлення на Сході та сприяння забезпеченню покриття українського мовлення по всій території України. Акцентувалася увага на впровадженні Мультимедійної платформи іномовлення України.

1. Казанський Д. Острава як модель успішного Донбасу / Д. Казанський // Український тиждень. 2015. – 8 жовтня. – № 40(412). – С. 37.

2. Клімкін П. Україна має відвоювати розум мешканців окупованих територій Донбасу / П. Клімкін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.5.ua/ato-na-shodi/Klimkin-Ukraine-maie-vidvoiuvaty-rozum-meshkantsiv-okupovanykh-terytorii-Donbasu-89630.html> /

3. Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» // Відомості Верховної Ради. – 2014. – №45. – ст.2043.

4. Воскресенский М. Что притягивает восток Украины в России? / М. Воскресенский. – 25.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20140524/220547729.html?id=220554859>

5. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. 01.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=1>

6. Буковський Д. Особливий статус Донбасу. Що це означає. / Д. Буковський // Деловая столица.16.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.dsnews.ua%2Fpolitics%2Fosobliviy-status-donbasu-shcho-tse-oznachae-16092014134700>

7. Сєдова Я. Як можна перемогти російську пропаганду на Донбасі? / Я. Сєдова 23.04.2015 [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://patrioty.org.uayak-mozhna-peremogti-rosiysku-propagandu-na-donbasi/>

8. Бурковский П. Российские СМИ трубят о падении Порошенко под натиском «Правого сектора» / П. Бурковский 01.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/view/petr_burkovskiy/

9. Бурковский П. Слабо управляемый хаос / П. Бурковский. 04.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/slabo_uravlyaemyu_khaos/

10. Александров П. Фальсифіковане обличчя війни / П. Александров. 06.11.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/falsyfikovane-oblychhya-viyny.html>

11. Соціологічне опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та Київського міжнародного Інституту соціології. – 2014. – 8–18 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.dif.org.ua%2Fua%2Fpolls%2>

12. Шутов Р. Російська пропаганда в українському інформаційному полі. Підсумки-2014 / Р. Шутов. 13.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/>

13. Яровая М. СБУ призвала украинцев бойкотировать «ВКонтакте» и другие российские соцсети / М. Яровая. 17.10.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fain.ua%2F2014%2F10%2F17%2F545605>

14. ФСБ оправдывает агрессию и сеет панику через социальные сети. 28.08.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fbnnews.com.ua%2Fru%2Fnews%2F130645%2F>

15. Индекс результативности российской пропаганды у восточных регионах в 4 раза вищий, ніж у західних – дослідження КМІС. 25.03.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/indeks_rezultativnosti_rosiyskoi_propagandi_u_skhidnih_regionakh_v_4_razivischiynizhuzakhidnihdoslidzhennyakmis/

16. Стратегия развития Арктической зоны РФ и обеспечения национальной безопасности на период до 2020 года. 18.09.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ukr.net/?go=https%3A%2F%2Fwww.consultant.ru%2Fdocument%2Fcons_doc_LAW_142561%2F; Военная доктрина РФ // Рос. Газета. – 2014. – 30 декабря [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: putin_utverdil_novuyu_voennuyu_doktrinu_rf_s_uchetom_voyny_v_ukraine.htm; Об Основах стратегического планирования в Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., №536 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.kasparov.ru%2Fnote.php%3Fid%3D4AEEEC233AEA5>

17. Александров П. Фальсифіковане обличчя війни // Медіакритика. – 2014. – 6 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.mediakrytyka.info%2Fza-scho-krytykuyut-media%2Ffalsyfikovane-oblychchya-viyny.html>

18. Костров В. Кремлівське ядерне шпигунство: реальна загроза чи блеф? В.Костров // Віче. – 2015. – № 17. – вересень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.viche.info%2Fjournal%2F4891%2F>

19. Черкас А. Ким є Україна в інформаційному полі Кремля? // 06.09.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/kim-ye-ukrayina-v-informatsiynomu-poli-kremlya/>

20. Латынина Ю. Код доступа. 16.08.2014[Електронний ресурс] / Ю. Латынина. – Режим доступу: <http://echo.msk.ru/programs/code/1380648-echo/>.

21. Лигачова Н. Зачем журналисты центральных СМИ едут на Донбасс? / Н. Лигачова. 07.04.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/>

22. Радіо Свобода «Донбас.Реаліі». 06.05.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/>

23. Російські «Первый канал», «Телекомпания НТВ» і телеканали «РТР-планета» та «Россия-24» увійшли до списку санкцій України // Media Sapiens. 18.09.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fosvita.mediasapiens.ua%2Fmedia_law%2Fgovernment%2Frosiyski_pervyy_kanal_telekompaniya_ntv_i_telekanali_rtrplaneta_ta_rossiya24_uviyshli_do_spisku_sanktsiy_ukraini%2F

24. Сюмар В. «Агенти впливу» в парламенті не хочуть протидіяти медіа-агресії / В. Сюмар // Радіо Свобода. 27.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.radiosvoboda.org%2Fcontent%2Farticle%2F26816592.html>

25. Гусаров В. Протидія інформаційному тиску Кремля: першочергові кроки / В. Гусаров. 26.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fosvita.mediasapiens.ua%2Fmonitoring%2Fadvocacy_and_influence%2Fprotidiya_informatsiynomu_tisku_kremlya_pershochergovi_kroki%2F

26. Гусаров В. Протидія інформаційному тиску Кремля: першочергові кроки / В. Гусаров. 26.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Ffosvita.media.sapiens.ua%2Fmonitoring%2Fadvocacy_and_influence%2Fprotidiya_informat_siyonomu_tisku_kremlya_pershochergovi_kroki%2F

27. Панюшкин В.: Вас прёт от войны / В. Панюшкин. 15.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.snob.ru/selected/entry/78554>

28. Ставлення до ситуації на Сході України. 22.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_religion_report_042015.2.pdf

29. Дожилися: у школах «ДНР» вигадали «мову народів Донбасу». 03.11.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patrioty.org.ua/>

30. Александров П. Фальсифіковане обличчя війни / П. Александров. 06.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/za-scho-krytykuyut-media/falsyfikovane-oblychchya-viyny.html>

31. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування. 20.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovsvita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/

32. Яким є рівень підтримки меседжів російської пропаганди у зоні конфлікту: соціологічне опитування. 20.03.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovsvita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/

33. 82% українців вважають, що українські медіа мають бути об'єктивними, а не займати пропагандистську позицію. – 2014. – 24 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/>

34. Акимов И. Анатомия информационной войны / И.Акимов. 01.06.2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sociolab.net>

35. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovsvita/research/informatsiyini_potrebi_pereselentsiv_doslidzhennya/

36. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprovsvita/research/yakim_e_riven_pidtrimki_mesedzhiv_rosiyskoi_propagandi_u_zoni_konfliktu_sotsiologichne_opituvannya/

37. Жители Донбасса считают, что Украина не является независимым государством – опрос // Новости Донбасса. 21.08.2015. – 21 августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/themes/118/>

38. Тишкевич І. Що робити Україні з Донбасом? / І.Тишкевич. 06.09.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndialog.org.ua/golovna>

39. Будівська Г. Медіаосвіта як протидія інформаційній агресії / Г. Будівська. 18.04.2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/mediaosvita_yak_protidiya_informatsiyui_agresii/

40. Міністр інформполітики Стець почав набір в «інформаційні війська України». 23.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.kmu.gov.ua%2Fcontrol%2Fuk%2Fpublish%2Farticle%3Fart_id%3D248430592%26cat_id%3D244276429

41. Прес-служба Міністерства інформаційної політики. Міністерство інформаційної політики України прозвітувало за п'ятий місяць своєї діяльності. 25.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.kmu.gov.ua%2Fcontrol%2Fuk%2Fpublish%2Farticle%3Fart_id%3D248430592%26cat_id%3D244276429

42. Грабовський С. «Товсті» журнали в добу інформаційної війни: суб'єктивні нотатки / С.Грабовський. 14.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fosvita.mediasapiens.ua%2Fprint%2F1411980811%2Ftovsti_zhurnali_v_dobu_informatsiyanoi_viynei_subektivni_notatki%2F